

FOGYASZTÓI TÁRSADALOM FELÉ

AKLASSZIKUS KAPITALIZMUS E SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN a nyugati puritán civilizációjú országokban szinte észrevétlenül, látványos fordulat nélkül alakult át fogyasztói társadalommá. A társadalom történetének legnagyobb minőségi változásához a demokratikus tőkés országokban nem kellett forradalom. Ennek az okát elsősorban abban látom, hogy a változás nem igényelte az előző osztályhatalom erőszakos leváltását, a tulajdonviszonyok hirtelen megváltoztatását.

Nem kellett senkit erőszakkal kisajtítani, mert a kisajátítás és a tulajdonosi struktúra gyökeres változtatása spontán és folyamatosan történt. A tőkések maguk sem igen vették észre, hogy tulajdoni részesedésük másodlagossá vált. Még kevésbé észlelték a változást a fogyasztók, akik a nyugdíjpénztárakon és biztosító társaságokon keresztül váltak a fő tulajdonosokká. Az pedig mindmáig rejtve marad, hogy a modern társadalom legfontosabb és legnagyobb tőkéje, a szellemi vagyona elidegeníthetetlen személyi tulajdonban van. Az új tulajdonosi szerkezetről még az érintettek is alig szereztek tudomást.

A tudományos-technikai forradalom és a társadalom szellemi tőkjének gyarapodása nem gyors, forradalmi átalakulás volt, hanem a vállalkozások életében csak rejtve megjelenő folyamat. Amíg az ipari forradalmat az jellemzte, hogy a gyáripari technika egy csapásra versenyképtelenné, technikailag elavulttá tette az egész érintett iparát, a tudományos-technikai forradalom és a tudásvagon lépésről lépésre úgy vonult be, hogy nem kellett hozzá az előzőtől alapvetően eltérő vállalatnagyság és vállalkozási forma.

A fizikai tőke helyett a szellemi tőke, a termelői piac helyett a fogyasztói piac folyamatosan vált elsődlegessé. A tőkefelhalmozás maximalizálásának helyébe fokozatosan lépett az egyre általánosabb és magasabb képzetség és a gyorsan bővülő és összetételében változó fogyasztói piac igényeinek kielégítése.

Az állam gazdasági, oktatási és egésszségügyi szervező szerepe fokozatosan terebéllyesedett ki. Az állam megnövekedett gazdasági szerepe a második világháború hadi-gazdálkodásával együtt alakult ki, ezért azt nem is annyira a békés gazdaság követelményeihez való igazodásnak, hanem mint a hadigazdálkodás szükségszerű bevezetésének tekintették.

Sorolhatnánk a két társadalom eltéréseit, minden esetben azt látjuk, hogy a változás nemcsak folyamatos volt, de igényelte is a folyamatosságot. A klasszikus forradalmi mozgalmaknak és ideológiáiknak éppen az lett a veszte, hogy nem vették tudomásul, hogy ahol már kialakult a kapitalista gazdaság és megvalósult a polgári demokrácia, a klasszikus kapitalizmust nem kell forradalmi úton megdönteneni, ha-

nem inkább segíteni kell a spontán átalakulást. A klasszikus kapitalizmus hatalmi rendszere gyorsabban alakította át a társadalmat és építette le saját osztályhatalmát, alakította ki megfelelő képzési és szociális ellátási rendszerét, mint ahogyan azt erőszakkal meg lehetett volna változtatni. Utólag bebizonyosodott, hogy a polgári társadalom kapitalizmusa egy olyan nyitott rendszer, amely lényegében spontán módon alkalmazkodik a társadalmi fejlődés új követelményeihez. Nem véletlen, hogy *a nagy társadalmi változások ott történtek, ahol nem voltak forradalmak, és ahol forradalmak voltak, ott visszamaradt a társadalom.*

Amennyire indokolt volt a forradalmiság ott, ahol a zárt feudális rendszert kellett megsemmisíteni, annyira nem indokolt az ott, ahol a kapitalizmust kell fogyasztói társadalommá átalakítani. Utólag a feudalizmusnak a fasizmusok és főleg a szocializmusok időszaka alatt történő rombolását is negatívnak ítélik meg, mert azt hiszik, hogy a polgári demokráciákban történő békés társadalmi átalakulás lehetséges volt és lesz ott is, ahol a társadalmi fejlődés nem jutott el előzőleg erre a szintre.

A klasszikus kapitalizmus érési folyamata

A nyugat-európai típusú, azaz puritán kapitalizmus mára már kinőtte saját elméletét. Az időközben bekövetkezett tudományos-technikai forradalom a korábbinál sokkal differenciáltabb tőkés és munkás viselkedést követelt meg, mert megszűnt a két alapvető osztály homogenitása. A kapitalizmus mára már túljutott a kapacitások átépítésén is. Most már a növekvő lakossági fogyasztás nélkül kihasználatlanok maradnak a kapacitások, így soknak mutatkozik a termelő-berendezések és a munkaerő állománya a piaci mechanizmus által teremtett vásárlóerőhöz képest.

A kapitalizmust éppen azok az erények (vagyis a puritanizmus, a korlátozott lakossági fogyasztása) vitték a jelen század elejére általános válságba, amelyek létrehozták. A klasszikus kapitalizmus ciklikus gazdasági válságait nem tekintem a társadalom válságának, hanem csak a gazdasága természetes konjunkturális ingadozásának fogom fel. A klasszikus kapitalizmus létfélehez tartozott ugyan a ciklikusság is, de ennek ellenére minden megelőző társadalomnál eredményesebb volt. A fogyasztói társadalomban az inflációt lehet ehhez hasonló módon megítélni. minden fogyasztói társadalomban jelen van bizonyos infláció, ami nélkül nem is működhetne. Ezért aztán hiba volna az inflációt a fogyasztói társadalom válságjelenségének felfogni.

A klasszikus kapitalizmusban alapvetően a fizikai tőke volt a szűk keresztmetszet, a jelenkor fejlett társadalmában a szellemi tőke. Ebből fakadóan az előbbi a fizikai tőkével való gazdálkodásra koncentrált, a jelenlegi a szellemi tőke minél jobb hasznosítását és minél gyorsabb növelését tekinti elsődlegesnek. Abban a vezető szerepet a tőketulajdon jelentette, ebben a képességek és tudás.

A tőke átalakulási folyamata

A klasszikus kapitalizmusban a társadalom dinamikája elsősorban azon múlott, hogyan sikertől a gyáripari tőkét minél gyorsabban létrehozni és minél kisebb költ-

séggel működtetni. Amikor azonban ez a cél teljesült, elvesztette társadalomformáló erejének nagyobb részét. Amire az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás befejeződött, már nem a tőke maximalizálása, hanem a szellemi vagyon gyarapítása, a belső fogyasztás növelése lett a gazdaság motorja.

A klasszikus kapitalizmusban a tőkés jövedelmeként jelent meg a nemzeti jövedelemnek mintegy ötöde. Ma a tőkejövedelmek nem igen érik el a nemzeti jövedelmek huszadát sem, és ennek legfeljebb harmada a *magántőkések*. Ez azt jelenti, hogy amíg száz évvel ezelőtt például Angliában a magántőkések jövedelme az összes jövedelem húsz százaléka volt, ma legfeljebb 2 százaléka. (A jelen esetben nem tekintem tőkejövedelemnek az olyan kisvállalkozók jövedelmét, amelyben a döntő szerepet a saját munka képezi és a felhasználása tekintetében családi, háztartási jövedelemnek minősül a személyi jövedelemadóval sújtott háztartási kivét után.) Ezzel szemben, ha a szellemi tőke jövedelmének számítjuk a képzetlen munkaerő bérre felettes minden jövedelmet, akkor ez a nemzeti jövedelem fele. Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy amíg a klasszikus kapitalizmusban a fizikai tőke magántulajdonából fakadt az összes jövedelem harmada, addig a fogyasztói társadalomban a személyi tulajdonban lévő szellemi tőkéből származik az összes jövedelem fele!

Befektetés a szellemi vagyonba

Az elmúlt évezredek során a lakosság szellemi vagyonára nem nőtt, ugyanakkor a mai fogyasztói társadalmakban az évszázad során megtöbbszöröződött. Jelenleg a szellemi vagyon már nagyobb, mint az összes fizikai vagyon és ez a szellemi vagyon döntő többségében a lakosság elidegeníthetetlen személyi tulajdona. Ez az elmúlt évezreden legnagyobb tulajdonváltozása. A lakosság szellemi vagyonának jó részét nem saját forrásból képzi, mivel a társadalom fedeli az oktatási költségek jelentős hányadát. Itt tehát tőketranszferről van szó. Az állam a rendelkezésére bocsátott pénzügyi forrásokból lakossági szellemi vagyonat képez. Költségvetési kiadásból lesz lakossági vagyon.

A szakma eddig nagyon lebecsülte a szellemi vagyonképzésnek azon részét, amit a lakosság sajáterős felhalmozásának kell tekinteni. A család számára anyagi áldozat az, hogy a már munkára fogható gyermekek (sőt a már munkaképes korúak) nem keresnek, illetve nem dolgoznak otthon, hanem tanulnak. Ehhez járul az, hogy az iskoláztatás költséges, még az úgynevezett ingyenes is.

Eddig csak a szervezett tanulásról beszélünk. Egyre jelentősebb lesz a keresőkorban történő továbbtanulás. Ez is jövedelmet emészt fel, illetve a potenciális jövedelemszerzést csökkenti. Mindent egybevetve, a szellemi tőke gyarapodása a fogyasztói társadalmakban sokszorosa a fizikai tőkében lévő gyarapodásnak. A felhalmozás legalább kétharmada a lakosság személyes tulajdonában lévő szellemi vagyonban jelenik meg.

A szellemi tőke térhódítása

A modern társadalomban a fizikai tőke aránya az egy év alatt megtermelt nemzeti jövedelemhez viszonyítva csökken, a szellemi tőke viszont a nemzeti jövedelemnél

is sokkal gyorsabban nő. Amíg a századforduló idején a tőkeként működő vagyon az éves nemzeti jövedelem mintegy négyzerese volt az akkor gazdaságilag legfejlettebb Angliában, ma a fejlett fogyasztói társadalmakban kevesebb, mint háromszorosa. Akkoriban a szellemi tőke az éves nemzeti jövedelem harmadát sem érte el, ma viszont legalább háromszorosa annak.

Más szavakkal: a század folyamán a világ fejlett ötödében az egy lakosra jutó fizikai vagyon értéke mintegy negyedével csökkent, a szellemi vagyoné viszont tízszeresére nőtt. A nemzeti vagyon szerkezetében beálló ezen változás még a számszerűségénél is jelentősebb. A század második felében csak azok a társadalmak voltak képesek a felzárkózásra, illetve a lépéstartásra, amelyekben a szellemi vagyont előzőleg sikerült a követelményeknek megfelelő szintre emelni. Ez a gyakorlat. A közgazdaságtan azonban még mindig a tőkehiányt tekinti a fejlődés, az utolérés szűk keresztmetszetének és ezen a fizikai tőkét, illetve az annak megszerzéséhez szükséges pénztőkét érti.

A szellemi tőke vonzó ereje

Napjainkban a tőke elsősorban oda vándorol, ahol magas a szellemi tőkével való ellátottság. Ebben a tekintetben is nyilvánvaló a társadalmi változás. A kapitalizmusban a tőke oda vándorolt, ahol olcsóbb volt a munkaerő, napjainkban oda, ahol jobb annak a minősége. Ez a fordulat annak ellenére létrejött, hogy korábban a munkaerő országok közötti árában maximum 1:3 eltérés volt, napjainkban pedig ennek a tízszeresénél is nagyobb. A nem megfelelő munkaerő *nem lehet olyan olcsó*, hogy vonzó legyen, a megfelelő *nem lehet olyan drága*, hogy ne legyen érdemes foglalkoztatni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tőkehatékonyúság nem függ a munkaerő árától, hiszen ez jelenti a termelési költségek jelentős hanyadát. A vállalkozó érdekel abban, hogy a megfelelő munkaerőt minél olcsóbban kapja meg, illetve azt minél jobban hasznosítsa, de ez csak az azonos, illetve a közel azonos minőségre igaz.

A fogyasztói társadalom az első olyan társadalom, amelyben a gazdasági élet által igényeltnél nem több, hanem kevesebb a szellemi tőke. minden korábbi társadalom több szellemi tőkével rendelkezett, mint amennyire a technika adott fokán szükség volt. A tudás, a találékonyság növekedését korábban tehát elsősorban nem a gazdaság igényelte, hanem az emberben benne rejlő tudásigény. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a korábbi korokban nem méltányoltak bizonyos szaktudást és tudományos eredményt, de ezek birtokosai ezzel nem szereztek jelentős társadalmi elismerést. A nagy tudósoknál nagyobb társadalmi megbecsülése és rangja volt az ostoba nemesnek vagy papnak.

Egy szűk szellemi elit tudásának a fejlődését, előrehaladását a megismerés útján nem volna szabad a társadalom szellemi tőkjének növelésével azonosítani. A tudományok és a művészetek fejlődése ugyan végigkísérte a társadalmi fejlődést, de ez korántsem jelentette a lakosság tudásmennyiségenek gyarapodását.

A fogyasztót megelőző társadalmakban a gazdaság a lakosság nagy többségétől nem igényelt több tudást, mint amennyit a gyakorlat során fel lehet szedni. Még az

írás és olvasás elsajátítása is a kapitalizmusban nem a gazdaság által támasztott igény kielégítésére, hanem a hatalmi szféra szervezeti igényeiből fakadóan történt.

A fizikai munka leértékelődése

A társadalmak történetét a fizikai munkaerő feleslege jellemzette. Ritka kivételnek számítottak azok a korok, amikor mennyiségi munkaerőhiány jelentkezett. A történelem nagyobb részében éppen a fizikai tekintetben erősebb férfiak alig végeztek gazdaságilag hasznos munkát, azt a nőkre háritották. Általában sokkal jellemzőbb volt a gazdaságból kivonultak között a férfiak száma, mint a nőké, hiszen a férfiak katonák és papok voltak.

A történelem során két olyan kort ismerek, amikor jelentős volt a munkaerő mennyiségi hiánya. Az első az időszámításunk utáni századokban a mediterrán világban, azaz a Római Birodalomnak az Alpoktól délre elterülő részén volt, a második pedig Amerika nagyobb részén jött létre a felfedezését követően egészen a múlt századig.

A szellemi tőke felértékelődése jól nyomon követhető a munkaerőpiacón is. A munkanélküliség szinte kizárolagosan a gyenge minőségű munkaerőt érinti. Még a viszonylag magas (tíz százalékos vagy az azt is meghaladó) munkanélküliség mellett is jellemző a kiváló munkaerőben való hiány. A fogyasztói társadalomban a magas foglalkoztatás már csak a magas szintű és folyamatos képzés, átképzés mellett oldható meg.

A szellemi tőke szerepe a vállalatok piaci értékében

A szellemi tőke felértékelődését az a tény is mutatja, hogy a világ nagy tőzsdein azokban az ágazatokban a legmagasabb a piaci érték a könyv szerinti értékhez viszonyítva, amelyekben nagy értéket képviselnek a márkanevök és a kutatási eredmények. Ezért például a gyógyszeriparban és az elektronikában a könyv szerinti értékhez viszonyítva a piaci érték, vagyis a részvények összára magas. Ezzel szemben az olyan iparokban, amelyekben a technikai fejlődés lassú és a kutatási eredmények értéke viszonylag alacsony, a piaci ár alacsony a könyv szerinti értékhez viszonyítva.

Ha egy gyógyszergyárban sikerül valamiféle hatásos gyógyszer laboratóriumi előállítása, a tőzsden azonnal emelkedik a részvényeinek ára. Újabb emelkedés következik be akkor, amikor az új gyógyszer hatósági engedélyt kap. Annak érdekében, hogy a könyvelés minél kevésbé szakadjon el a piaci értékítéttől, egyre több lehetőség van arra, hogy bizonyos kutatási és hirdetési költségeket aktiválni lehessen. Ezzel tehát megindult a szellemi tőke fokozódó figyelembevétele a vagyoni kimutatásokban is.

Az elmélet késése a szellemi tőke értékelésében

A gazdasági élet már különböző módokon figyelembe veszi a szellemi tőkét, az elmélet azonban még mindig késik. A szellemi tőkét jelenleg nagyon korlátozott

tartalommal kezeli a közigazdaságtudomány. Szinte csak azt veszi figyelembe, ami kvantifikálható, aminek a ráfordításai megragadhatóak. Ezt illusztrálja az, hogy amikor megtakarításról beszél a közigazdasági elmélet, nem veszi figyelembe a lakosság jövedelméből való olyan felhalmozást, ami a maga és utódai szellemi tőkéjének gyarapítása érdekében történt. Pedig a modern társadalmakban sokszorta nagyobb a *szellemi tőkében* való felhalmozás, mint a fizikaiban. Ez a jelenkor modern társadalmaiban a legfontosabb és minden bizonnal a legnagyobb megtakarítási mód.

Ezt illusztrálja a távol-keleti gazdaság sikereinek elemzése, amelyben sokszorta nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a lakosság magas pénzmegtakarításának, mint az oktatással szembeni kiemelkedő motivációnak. Alig lehet utalásokat találni arra, hogy mennyire fontos a jelenkor gazdasági sikereiben a távol-keleti konfuciánus civilizációk az az évezredes karaktere, hogy az oktatáson keresztül látja az egyén társadalmi felelősségének szintén egyetlen útját. E civilizációs körön belül a szellemi tőke magas szintű termelése előbb megvalósult, mint a fizikai tőkéé.

A szociológusok például sokat foglalkoznak azzal a tényel, hogy az Egyesült Államok egyetemein a távol-keletiek aránya sokszorosa a lakosságon belüli arányukhoz képest, és még ennél is jobb a szereplésük színvonala. Ezt mégsem építik be a távol-keleti országok makroelemzéseibe, holott ennek van a legnagyobb szerepe a sikerekben. Ezzel szemben részletesen elemzik az üzemszervezési módszereket, a pénzpiaci eszközrendszer stb.

Szinte figyelmen kívül hagyja a közigazdasági irodalom, hogy majdnem minden országban az oktatás reformjával kezdődött a gazdasági utolérés. Németország előbb zárkózott fel a világ élvonalaiba az oktatásban, de akár a politikai struktúra tekintézetében is, mint a gazdaságban. Ugyanez mondható el a skandináv országokról. A távol-keleti országokat már említettük. A volt szocialista országok, beleértve a Szovjetuniót is, az oktatásban sokkal jobban szerepeltek, mint a gazdaságban. Ennek a szerepe sokkal nagyobb lehet a gazdasági felzárkózásban, mint a külföldről becsalogságott tőkének. A tudósokat és művészeket egyes mecénások ugyan nagyon megfinanszítták, de nem mint tőkét, mint hasznosítottak, hanem mint kincset. A római császárság korában egy kiváló énekes vagy költő ára a rabszolgapiacra az átlagos rabszolga árának ezerszeresénél is több volt, mert a gazdagságot mutogatni lehetett velük. A reneszánszban szintén óriási árat fizettek a legjobb művészeknek, de tudásukat gazdasági téren nem hasznosították, tehetségüket kincsképzésre használták. Leonardo páratlan műszaki zsenialitását alig értékelték, a képeit annál inkább.

A munkaerő szerepének változása

Abból a tényből, hogy a fogyasztói társadalomban már nem a fizikai tőke a szűk keresztmetszet, hanem a szellemi, az is következik, hogy a gazdaság legfontosabb színtere a munkaerőpiac. Amennyire központi jelenség volt a klasszikus kapitalizmusban a tőkepiac, annyira az lett a fogyasztói társadalomban a munkaerőpiac.

Ha a munkaerő bérét, illetve a használatával járó költséget tekintik az árának, akkor lényegében úgy járnak el, mintha a tőkepiacon nem a tőkék gazdája cseré-

lődne, hanem csak a használati joguk. A fizikai tőkejavak világában az utóbbi időben elterjed a lízing, a bérleti viszony, amikor a használatért fizetnek. Ez történik a munkaerőpiacra is, mert a tudást nem lehet elválasztani a tulajdonosától, ezért az nem, csak a használata vehető meg.

A problémát jobban megértjük, ha a római kori rabszolgatársadalomra gondolunk. Ott senkinek nem jutott eszébe, hogy a rabszolgapiacon nem a munkaerő cserél gazdát, hanem csak a használata, hogy a rabszolga nem éppen olyan tőkéje, vagyona a tulajdonosának, mint a fizikai vagyontárgya. Azt, hogy mit ér egy rabszolga az árából világosan látni lehetett. Az emberi szabadság társadalmaiban a munkaerő ára nem az értéke, hanem csak az időre szóló használati díja. Az emberi munkaerő, de nem az ember mint olyan, értékét a bérleti díja tőkésítéséből lehet megállapítani, mint ahogyan a föld értékét a járadékából, a bérleti díjból.

Amennyire elfogadott az, hogy a fizikai vagyontárgyakat akkor is értékeljük, ha bérleti formájuk a jellemző, a munkaerőnél fel sem merül az árából az értékére való következtetés. Ez a szemlélet is hozzájárult ahhoz, hogy a közigazdaságtan a munkaerő értékét nem a piaci díjának tőkésítéséből vezette le, hanem legfeljebb a költség-ráfordítások alapján.

A munkahelyi magatartás

A dolgozók munkahelyi magatartására nagymértékben hat az, hogyan él otthon, mivel tölti szabadidejét. Azt mindenki tudja, hogy például az alkoholizmus sokat ront a munkerkölcsökön. Azt már kevesebben ismerik fel, hogy a családi célok mennyit módosíthatnak a munkahelyi magatartáson. Például a családi ház építésebe kezdők, a gyermekiek minél jobb iskoláztatását fontosnak tartó szülők munkateljesítménye jobb, mint a bérkaszárnyákban lakóké, a gyermekiek jövőjével keveset törődőké. Természetesen részben ez is civilizációs örökségre vezethető, de megfelelő lakás- és oktatáspolitikával minden bizonnal jobban lehet ösztönözni, mint a közigazdaságtudomány által ajánlott más ösztönzőkkel.

A nyugat-európai fogyasztói társadalomban az embereket az is jellemzi, hogy a nagyobb jövedelem érdekében hajlandók többet dolgozni. A civilizációk többségében a nagyobb jövedelem hatására csökkentik a munkaidőt, hiszen kevesebb munkával is meg lehet élni a szokott módon. A távol-keleti puritánok jól példázzák azt, hogy ugyanolyan életszínvonal mellett is lehet lényegesen hosszabb a munkaidő. Az európaiak ugyan a világ civilizációi közül a szorgalmassabbak közé számítanak, de a távol-keletiekhez képest sokkal jobban értékelik a szabadidőt. A nyugat-európai szakszervezeti harcok egyik fő követelése a munkaidő csökkentése, a szabadságidő növelése volt, a Távol-Keleten szinte fel sem merül ez a probléma. Egyszerű szabályként ki lehet mondani, hogy csak az olyan emberekkel lehet fogyasztói társadalmat építeni, akik szívesen dolgoznak többet, ha ennek következtében jobban élhetnek. Ez egy érdekes paradoxon: *a fogyasztói társadalom egyben a szívesen dolgozók társadalma is*. Az emberiség nagy többsége inkább marad szegény, csak ne kelljen többet dolgoznia. Afrikában és Ázsiában a nemzetközi cégek igen gyakran találkoznak azzal

a problémával, hogy a munkások a fizetés felvételle után nem mennek dolgozni, hiszen a pénzből jó ideig megélhetnek úgy, ahogy eddig is éltek.

Szorgalmas gazdagok

Egészen új jelenség, hogy a társadalmi elit – jelentős tudósok, művészek, sportolók, politikusok és menedzserek – munkaidéje sokkal hosszabb, mint az átlagos munkásé. Ezt megelőzően minden társadalomban a kiemelkedés egyúttal a munkaidő rövidülését hozta magával. A kapitalizmust megelőző társadalmakban az uralkodó osztályhoz való tartozás azt jelentette, hogy szinte minden idő szabadidővé vált. Az első dolgozó gazdag a nyugat-európai városi polgár volt. Ma e téren is fordított a helyzet. Korábban a társadalom azt igényelte, hogy a tömegek minél többet dolgozzanak, ma inkább azt, hogy az elit hozzon ki magából minél többet.

A munkaidő átlagos hossza

A munkaidő átlagos hossza elsősorban a civilizációs karaktertől függ. Ma már a világ-gazdaság három nagy térsége, a nyugat-európai, az észak-amerikai és a távol-keleti alig különbözik az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem tekintetében, viszont annál nagyobb a különbség a munkaidő átlagos hosszában. A legkevesebbet a nyugat-európai puritánok dolgoznak, a legtöbbet a távol-keletiek. Az észak-amerikaiak a kettő között vannak. A nyugat-európaiakat az jellemzi, hogy jobban, kényelmesebben akarnak élni, a távol-keletieket pedig elsősorban a munkateljesítményük motiválja.

A munkaidőhöz való civilizációs viszonyra jellemző példa az is, hogy a sztalinizmus utolsó évtizedeiben felbukkant az a nézet Európa keleti felében, hogy ha nem elhetünk jobban, éljünk kényelmesebben. A szocialista országok a heti munkaidő, az éves szabadság és a nyugdíjkorhatár tekintetében felzárkóztak a Nyugathoz, a bér azonban ennek tört része maradt. Mi ez, ha nem az a történelem egészére általában jellemző civilizációs reflex, hogy nem több munkával a jólétre, hanem *a minél kevesebb munkával járó létre törekvés érvényesül*. Még drasztikusan jellemző a kelet-európai reflex, ha a munkaidő kihasználás intenzitását is figyelembe vesszük. A sztalinizmustól megszabadulva a lengyelek ma kevesebb órát dolgoznak, mint korábban, a magyarok ellenben igen jelentős mértékben meghosszabbították munkaidéjüket. Ezt is csak eltérő civilizációs tulajdonságokkal lehet magyarázni.

A szabadidő eltöltési módja

Hogyan viszonyultak a történelem során az egyes civilizációk népei a szabadidőhöz? Éghajlati okokból az év jelentős részében nem volt lehetőség hasznos hajtó, jövedelmet teremtő munkára. Egyes népek ezt az időt semmittevessel töltik. Mások szégyennek tartják a dolgotlanságot, ezért munkalehetőséget teremtenek maguknak. A hatalom birtokosai közmunkákra szervezték a népességet, de ezeknek a tárgya nem gazdasági volt. Ezt is a semmittevés levezetésére rendelték el.

A hasznosan eltöltött többletidő *társadalomromboló* hatású lett volna. A túltermelési válság ugyanis nem a kapitalizmus végének jellemzője, hanem végig húzódik az egész történelem során. minden korábbi társadalomban a termelés hozamainak racionális megemésztése volt a szűk keresztmetszet és nem a termelési kapacitás. A korábbi társadalmakat az jellemzte, hogy nagyobb volt a termelési kapacitásuk, mint a racionális felhasználás kapacitása. A társadalmak minden képesek lettek volna többet termelni, de nem voltak képesek a többlet termelést racionálisan elfogyasztani anélkül, hogy ebből ne származtak volna még nagyobb társadalmi feszültségek és nehézségek. Ezt ma a harmadik világban láthatjuk. Bármennyire rossz is ott a kapacitás-kihasználás a mi szemünkkel nézve, mégis annyit fogysztanak, amennyi mellett előáll a társadalmi fejlődés tényezőit szükségszerűen elpusztító népszaporulat.

A szabadidő hasznosításnak tipikus példája a népművészet. Olyan használati tárgyat állítanak elő, amelyeknek az igényes díszítés következtében abnormálisan nagy a munkaigénye. Ebben a tekintetben erkölcsstelennek tartják a munkaidővel való racionális gazdálkodást. Az a történelem és azon belül a közigazdaságtudomány egyik nagy rejtélye, hogy a társadalmi fejlődésben miért azok a kultúrák jártak az ellen, amelyeket a szorgalom jellemzett és amelyekben még akkor is dolgoztak, ha annak nem volt a közigazdaságtudomány szerint sok racionális értelme. *Ha egy társadalomban csak akkor dolgoznak, ha annak racionális közvetlen célját látják, akkor nem számíthatnak sikerre.*

A történelem tanúsága szerint, ha egy társadalom az élet minden területére kiterjeszti a gazdasági racionálizmust, akkor megszűnik fejlődni. A kultúra a munkaidő gazdaságilag irracionális felhasználását jelenti. A munkaigényes népi hímzés éppen úgy nem hozott hasznat, mint a sakközös. A gazdasági irracionális nem jelent haszontalant. Különbség van ugyanis a szerencsejáték és a sakk, valamint a hímzés és a pipázó semmittevés között. Sok esetben éppen az a racionális a hosszú távú fejlődés szempontjából, amit közvetlenül nézve irracionálisnak tartanak.

Évtizedekkel ezelőtt mértem fel például, hogy Magyarországon egy kalotaszegi menyasszony hozományában több munkaidő testesül meg, mint korunk észak-amerikai átlagpolgárának az örökölt vagyonában, vagy mint egy nyugat-európai dolgozó családi házában. A stafirungban jó tíz év munkája van, amiből legalábbis kilenc a díszítés. A ma fejlett társadalmaiban az átlagos dolgozó 6–7 évi munkájából vehet magának olyan családi házat, ami akkor palotának számított volna. A kalotaszegi háztartás racionális célokot szolgáló összes felszerelése kevesebb munkával készült, mint a szemet gyönyörködtető díszítések. Egyiptomban is akkor alakul ki a kor legfejlettebb társadalma, amikor a Nílus áradása idején tehetetlenségre kárhoztatott népet piramis építésre fogják.

Később a görög ásatási eredményeket szemléelve vettem észre, hogy a legszegényebb háztartások cserépedényei is tele voltak munkaigényes ornamentikával, a díszítésük sokszorta több munkát igényelt, mint a használati értékük előállítása. A modern szabadidő kihasználás nagyon sokrétű.

Jelentős része a munka utáni regenerálódást szolgálja. Ide tartozik az üdülés és a szórakozás. Ma már a gazdaságilag fejlett országokban az üdülés és szórakozás több

szolgáltatási teljesítményt használ fel, mint például a szervezett oktatás, holott az is exponenciálisan növekszik. A gazdasági élvonalba tartozó országokban sokszor a nagyobb ágazat a turizmus, mint a mezőgazdaság és a bányászat együttesen. Ma már az is tény, hogy a turisták több tőkét áramoltatnak a kevésbé fejlett területekre, mint a bankok és nagyvállalatok.

Jelentős a fizikai állapot megőrzésére fordított szabadidő. Ez elsősorban a sportolásban nyilvánul meg. A modern társadalomakban a sport szerepe is nagyobb, mint valaha volt. A testkultúra és az egészségmegőrzés egyre nagyobb, egyre racionálisabb célállomás.

A továbbtanulás jelentősége szinte felnéheteretlen. A társadalomban működő szellemi tőke fejlesztése és karbantartása ma már minden fontosabb. A szervezett oktatás egy modern társadalomnak többé kerül, mint az élelmiszerök megtermelése. De a szervezett oktatáshoz képest is nő a szabadidőben folyó továbbképzésre, önképzésre fordított idő. Ez ma már sokszorosa a kulturális célokra fordított időnek.

A fenti három szabadidős elfoglaltság lényegében elengedhetetlen, racionális szükségeletek kielégítését biztosítja. Sok szempontból helytelen például a keresőképesség megőrzése érdekében szükséges továbbtanulásra fordított időt szabadidőnek nevezni. Más szempontokból mégis indokolt, mert szabad döntéssel elhasznált időről van szó.

A közvetlen szükséglet-kielégítés is növekvő időhányadot köt le. Ennek kettős szerepe van. Egyrészt azt a sikerélményt biztosítja, amit a gyári és hivatali munka egyre kevésbé biztosít. Másrészt jövedelem-kiegészítő szerepe van. Ez az utóbbi azért is jelentős, mert a saját szükségletre termelés nem adózik, a társadalmi munkamegosztással szerzett pedig adóval terhes. Ha én csinálom meg a vízvezetéket adómentes a megtakarított jövedelmem, ha másokkal csináltatom meg, akkor mind ennek a fedezetét szolgáló bevétalem, mind a munkát végző adózik. Ezért aztán minél nagyobb a társadalmi újraelosztás, azaz az adóteher, annál nagyobb az érdekeltség a saját szükségletek közvetlen kielégítésére. Ezt a szükséglet-kielégítést biztosító termelést bizonyos szempontból nem lehet szabadidőnek tekinteni.

Érdekes módon alig nőtt a kulturális élvezetekre fordított idő. Ez különösen igaz akkor, ha ez alatt csak a klasszikus értelemben vett kultúrát értjük.

A minőségi munkaerő hiánya

A kapitalista társadalom fejlődésével már nemcsak a munkavállalónak volt érdeke a magasabb bér és a társadalmi gondoskodás, hanem a munkaadóknak is, akik elsősorban azzal voltak képesek növelni a hatékonyságot, hogy jobban megfizették a minőségi munkaerőt. Mindez egyúttal megoldotta a klasszikus kapitalizmus legnagyobb problémáját is, mert a szűk belső piacot sikerült óriásira, szinte kielégíthetetlenre tágítani, azaz a kapacitások kihasználásához megfelelő fogyasztói keresletet is teremtett.

Keynes javaslatát tehát arra, hogy növelni kell a fogyasztói vásárlóerőt (különben nem lehet a kapacitásokat kihasználni), megvalósították a munkaadók a béremelésekkel. Kiderült, hogy csak megelégedett, jól képzett, civilizáltan élő munkaerővel

lehet hatékonyan termelni, vállalkozást működtetni. Azokban a társadalmakban vált olcsóvá a termelés, amelyekben magasak a bérek. Meglepő paradoxonként hangzik, de ott a legolcsóbb minden, ahol a munkaerő a legdrágább. Ez ugyan általánosan tapasztalható jelenség, a tudósok mégis a jövedelem csökkentését javasolták a közgazdasági feltételek javítására.

A munkaerő motivációjának változása

A klasszikus kapitalizmusban az uralkodó osztály levonhatta azt a következtetést, hogy a munkások fegyelmezése csak a létüket fenyegető munkanélküliséggel rettegettve valósítható meg. Társadalomtudósok is kimondották, hogy a munkanélküliség fegyelmez. Az sem jelentett számukra cáfolatot, hogy a munkafegyelem ott sem volt jobb, ahol nagyobb volt a munkanélküliség.

Különösen így van ez ma a fogyasztói társadalmakban. Ma a világ négyötödén igen nagy a munkanélküliség, az éhezés is állandó jelenség, mégis nagyon rossz ott a munkafegyelem. A világ gazdaságilag fejlett egyötödén pedig viszonylag kicsi a munkanélküliség (és nem jelent életveszélyt), mégis jó a munkafegyelem.

A munkanélküliség fegyelmező erejének elmeletét látszott igazolni a szocialista teljes foglalkoztatás gyakorlata is, amennyiben ott nem volt regisztrált munkanélküliség és rossz volt a munkafegyelem is. Arra azonban senki nem gondolt, hogy a rossz munkamorál sokkal inkább az alacsony bérek és a gyarapodási lehetőségek beszűkülésének volt a következménye, mint a teljes foglalkoztatottságnak.

Korunkban a rossz munkafegyelem ott jellemző inkább, ahol alacsony a dolgozók képzettsége és életszínvonala is. Ez mutatkozik abban is, hogy az igen nagy fizetésű és jövedelmű vezető menedzserek valamint a bérből előknél sokkal magasabb jövedelmű kisvállalkozók munkaideje a leghosszabb. Ezek számára szinte nincs is szabadidő, nincs idejük felélni a jövedelmüknek akárcsak jelentős részét is, mert számukra szenvedélyé vált a sikeres kisvállalkozók, mint az ésportolók. Milliókat kereshnek és szinte aszkétaként élnek. Ahogyan a sportoló nem engedheti meg magának a könnyű életet, úgy a vezető menedzser sem.

Minél magasabb az elérte gazdasági sikerei és a szükségszerűen velejáró magas szaktudás, annál kevésbé függ a teljesítmény a munkaszervezési, a bérélezési technikától, de annál inkább a megfizetettségtől és a dolgozók igényességtől.

Ezek ellenére mindenkor hiszik, hogy a munkanélküliség réme a legjobb fegyelmező. Ez bizonyos határok között még így volt száz évvel ezelőtt, de semmi-képpen nincs így most. Sokkal inkább igaz így ennek az ellenkezője, vagyis az, hogy a magas munkanélküliség rontja a munkateljesítményeket. A modern technika mellett a munkanélküliségtől félő munkaerő nem mer más munkakört keresni, ezért sem térből, sem szakmailag nem elég mobil, inkább csak a követelményeknek megfelelően viselkedik. A munkanélküliségtől való félelem visszatartja a munkást attól is, hogy az alkalmazott munkafolyamatot kritizálja. A munkanélküliség legnagyobb negatív hatása azonban az, hogy rontja az erkölcsöket, szolgaszellemet és

alázatot szül, holott a hatékonyság ma a szakmájából való megélhetésben biztos munkást követeli meg.

A fejlett fogyasztói társadalmakban egyre szélesedik az a réteg, amely hajlandó a munkaidejét hosszabbítani. Az a réteg a társadalom tudati és gazdasági motorja, amelyik számára a nagy kereset elsősorban státusszimbólum. Őket nem annyira a nagyobb jövedelem motiválja, sokkal inkább az elismerés, a sikér. Ez eleinte csak a művészekre, az élsportolókra és a tudósokra vonatkozott. Egyre inkább megjelenik azonban a vállalkozási szférában is. A vezető menedzser és a kisvállalkozó nem azért dolgozik, hogy jobban éljen, hanem még az élet kényelmeiről is lemond, hogy gazdasági sikert mutathasson fel.

A minőségi munkaerő szűk kereszmetszet

Kevesen gondoltak arra, hogy nemcsak a klasszikus kapitalizmushoz, de az egész eddigi társadalomtörténethez képest is, milyen minőségi változást hozott az a tény, hogy *a képesség* lett a szűk kereszmetszet.

Az esélyek egyenlőtlensége most már a *képességek egyenlőtlensége* következtében áll elő. Ez sem egyenlőség, de mégsem olyan kegyetlen és igazságtalan mint a hatalomba és a vagyonba való beleszületés. Az is szerencse, hogy ki milyen képességekkel születik, de ennél sokkal inkább kiszolgáltatott az egyén az olyan társadalomban, ahol a sorsa szinte kizártlag attól függ, mibe született bele. Ne tévesszen meg bennünket az, hogy minden korábbi társadalomban voltak kisebb-nagyobb számban olyan egyének is, akiknek sikerült társadalmi rangban és halmai hierarchiában felemelkedniük. Ezek száma azonban még a szabad kapitalizmus észak-amerikai viszonyai között is elenyésző volt.

A képességeknek és a teljesítményeknek köszönhető karriert a közvélemény és az erkölcs mindig elfogadhatóbbnak tartotta, mint az örököltet. A művészek, élsportolók, a maguk erejéből felemelkedett vállalkozók kiugró jövedelmét még a viszonylag szegények is sokkal kevésbé tartják igazságtannak, mint az örököltet. De nemcsak az erkölcsi megfontolások segítik elő a kiegyenlítettebb vagyoni és jövedelmi viszonyokat, hanem sokkal inkább az, hogy a képességek kibontakoztatása nagy mértékben függ a jövedelmek nivelláltságától.

A meglévő képességeket annál jobban sikerül mozgósítani, minél nagyobb a jövedelmek differenciáltsága, ám ezzel szemben áll az a távlati érdek, hogy a következő nemzedék képességeit már rossz hatékonysággal bontakoztathatja ki az a társadalom, amelyikben túlságosan nagyok a jövedelmi különbségek, amelyben nagy a relatív szegénység. A rövid és a hosszú távú érdek ezen ellentétét a fogyasztói társadalom azzal oldja fel, hogy engedi ugyan differenciálódni a jövedelmeket a munkaerőpiacra, de aztán progresszív adókkal erősen nivellálja azokat.

A jövedelmek differenciálódásának civilizációs háttere

A modern társadalmakban a bérek, általában a jövedelmek arányát erősen befolyásolják tudati tényezők, azaz a civilizációs örökség. minden civilizáció más jövede-

lemarányokat visel el. Ezt pedig tudomásul kell venni. Erről tanúskodnak a tények is. A különböző civilizációkban azonos gazdasági fejlettség mellett is nagyon eltérőek a jövedelemarányok. A munkaadó ugyan igyekszik érdekeinek megfelelő differenciálást végrehajtani, de a politikai erők ezt progresszív jövedelemadóval méréklik. A munkaadó oldaláról a bérarányokat a hatékonysági arányok alakítanák, de az ennek megfelelő bérarányokat nem engedi a civilizációs tudat korlátozottan érvényesülni.

A munkaadói érdekeltség olyan mértékben differenciálná a munkajövedelmeket, hogy ezzel a következő nemzedéknél a tehetségnek megfelelő kiképzés nem valósulhatna meg, a tehetségesek tehetségtelen gyermekei előnyt élveznének a kisjövedelmű családokba született tehetségesekkel szemben. Márpedig az elsőrendű távlati gazdasági érdek a munkaerő olyan bővített újratermelése, amelynél a képzettséget, a pályaválasztást nem a származás, hanem a képességek határozzák meg. A legfontosabb távlati gazdasági érdek a munkaerőben rejlő képességi kapacitások minél jobb kihasználása és hasznosítása. Ez viszont ellentmondásban van a munkaadói érdekkel. Ez a tény is elég arra, hogy a fogyasztói társadalmat ne lehessen tőkésnek nevezni, hiszen a legfontosabb érdeke ellenkezik a tőkés érdekével.

A termelés vállalati szintű hatékonysága a nagymértékű differenciálódást kívánja meg. Ezzel szemben a dolgozók a sokkal nivelláltabb bérarányokat követelnék. A társadalmi érdek a kettő között van.

A jövedelmek differenciáltságában jelentkező érdekkelléttet hidalja át minden fogyasztói társadalom azzal, hogy progresszív személyi jövedelemadóztatást és egy sor társadalmi juttatást alkalmaz. Ezáltal megvalósul, hogy a tőkés ugyan érdekének megfelelő bérarányok szerint fizet, a dolgozóknak mégis ennél sokkal nivelláltabb nettó jövedelem marad, valamint a szociális társadalmi juttatásokból a kisebb jövedelműek viszonylag nagyobb arányban részesülnek.

A munkaerő újratermelésének érdeke és a társadalmi stabilitás nivellált jövedelmeket kíván meg. A munkaerő újratermelése akkor a leghatékonyabb, ha nem nagy a szegénység, ha szinte minden rétegen lehetőség van a képességnak megfelelő iskolázottságra. A politikai stabilitás is fontos gazdasági feltétel, ez pedig megkívánja a társadalom igazságérzetének megfelelő jövedelemelosztást, illetve az ahhoz való bizonyos mértékű alkalmazkodást. Így válik a politika a hosszabb távú társadalmi érdek hordozójává a rövid távú hatékonyságot egyedül biztosítani képes piac mellett. Elsősorban civilizációs örökség határozza meg, hogy melyik társadalom mekkora differenciálódást visel el.

A fogyasztói társadalom népi jellege

A jelenkor fejlett társadalmai azért válhattak valóban népi társadalommá, mert Nyugat-Európában kivételes körülmények között alakulhatott ki a kapitalizmus és ennek fejlődése elvezetett oda, hogy a társadalom fő érdekévé a képességek minél jobb hasznosítása lett. Ennek érdekében általánossá kellett tenni az állampolgári jogokat, elképzelhetetlen mértékben emelni az életszínvonalat és minden nem hozott magával gyors népszaporulatot.

Eddig minden társadalomban egy kisebbség érdekei érvényesültek a többség rovására. Ez azt jelenti, hogy a társadalom érdekei csak egy kisebbség érdekeivel voltak azonosíthatók. Másként fogalmazva: a társadalmi érdekek nem a társadalom tagjainak összessége, hanem csupán egy elenyésző kisebbség képviselte. Az emberiség nem azért élt állandóan egy kisebbség elnyomása alatt, mert ez szolgálta leginkább a többség érdekeit, hanem azért, mert a társadalom érdeke ellentétes volt a lakosság nagy többségének érdekeivel.

A század második felére az emberiség kisebbségét magában foglaló fejlett társadalmak jutottak el a fejlődés azon szintjére, hogy bennük végre nemcsak létrejöhet a többségi érdek érvényesítése, de ezen keresztül megvalósulhat a társadalmi érdek is. Alapvető hiba, jószándékú naivitás azt hinni, hogy ez ott is megvalósítható, ahol a feltételek még nem értek meg erre. Az utókor előtt válik majd világossá, hogy a 20. században mennyi kárt okozott a fejlett világ azzal, hogy politikai vívmányait oda is elvitte vagy el akarta vinni, ahol azok megvalósulására még hiányoztak a tudati feltételek.

Az emberiség legjobbjainak ugyan indokolt vágya volt a mindenkit szolgáló társadalom, de ennek a realizálása nemcsak irreális, de veszélyes is, hiszen végül a fennállónál is rosszabb állapotokat szülő erőfeszítéssé vált. A lakosság egészének érdekében működő társadalom csak a tudományos-technikai forradalom eredményeként valósulhat meg, s akkor is csak néhány civilizáció keretei között.

Mivel a képességek nem vagy csak kismértékben öröklődnek (azok nem osztály-jellegű tulajdonságok), a társadalom minden rétege számára biztosítani kellett az érvényesülés és az érdekérvényesítés lehetőségét. Ebben a társadalomban a tehetség kihasználatlansága vagy elkallódása minden másnál nagyobb veszteség. A fogyasztói társadalomban a hatékonyaság elsősorban a képesség és a tudás kibontakoztatásának mértékétől függ, vagyis attól, ami nem öröklődik.

A társadalmak determináltsága csak a fejlődés során csökken. Ez a csökkenés az elmúlt ötezer év alatt alig volt észrevehető, legalábbis tört része volt annak, ami az utóbbi száz év során bekövetkezett. Az elmúlt évezredek társadalmai tökéletesek voltak abban az értelemben, hogy gyakorlatilag nem voltak javíthatók. A ténylegesen jobb csak a fogyasztói társadalom lehet. Az sem alapvetően jó, de azért már lényegesen jobb, legalábbis annyival, ami már megéri a fáradozást. A jelenlegi, viszonylag nagyon sok tekintetben már jóléti társadalom mégis lehetne jobb.

A társadalmi fejlődés során a társadalmak egyre fejlettebbek lesznek, de egyúttal több kiküszöbölhető hibát is tartalmaznak. A társadalmak csak úgy lesznek jobbak, hogy relatív tökéletességük egyre romlik. A társadalom fejlődése során az erények és a hibák egyenlege javul annak ellenére, hogy a korrigálható hibák abszolút mennyisége egyre nő.

KOPÁTSY SÁNDOR